

אלוהי ישראל – מעבר לפרשה

מיום ראשונים: כבר הקדשנו דף לנושא "אלוהי ישראל" בהקשר לפרשת השבוע וישלח – בניית המזבח והקריאה של יעקב "אלוהי ישראל" לאחר שיצא בלי פגע מהמפגש עם עשו ממנו כה חשש. בדף זה נבקש להרחיב בנושא מעבר לגבולות הפרשה (וגבולות ספר בראשית) אל אזכור הביטוי "אלוהי ישראל" בספרי מקרא אחרים ובספרות חז"ל בהלכה ובאגדה. אך תחילה נשוב ונסקור בקצרה את "אלוהי ישראל" שבפרשה.

וַיֵּשֶׁב בַּיּוֹם הַהוּא עֲשׂו לְדַרְכּוֹ שְׁעִירָה: וַיַּעֲקֹב נִסַּע סִכְתָּהּ וַיָּבֵן לּוֹ בַּיִת וַלְמַקְנָהּוּ עֲשָׂה סִכְתּוֹ עַל־כֵּן קָרָא שְׁמֵהֶמְקוֹם סִכּוֹת: וַיָּבֵא יַעֲקֹב שְׁלֹם עִיר שְׁכֵם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן בָּבֹאוּ מִפְּדַן אַרְם וַיַּחֲנוּ אֶת־פְּנֵי הָעִיר: וַיִּקַּן אֶת־חֵלְקֵת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נִטְהַרְשָׁם אֶהְלוּ מִיַּד בְּנֵי־חַמּוֹר אָבִי שְׁכֵם בְּמֵאָה קֶשִׁיטָה: וַיַּצְבִּישָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָאֵלוּ אֵל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: (בראשית סוף פרק לג).¹

הַמְּלֶאֶךָ הַגָּאֵל אֶתִּי מִכָּל רָע וַיְבַרְךְ אֶת הַנְּעָרִים וַיִּקְרָא בְּהֵם שְׁמֵי וְשֵׁם אֲבֹתַי אַבְרָהָם וַיִּצְחָק וַיְדַגּוּ לְרֵב בְּקֶרֶב הָאֶרֶץ: (בראשית מח טז פרשת ויחי).²

וְאַחַר בָּאוּ מִשֵּׁה וְאַהֲרֹן וַיֹּאמְרוּ אֵל פְּרַעֲה כֹה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל שְׁלַח אֶת עַמִּי וַיַּחֲגוּ לִי בַמִּדְבָּר: (שמות ה א).³
קָם קַדְשׁ אֶת הָעַם וְאַמְרַת הַתְּקַדְשׁוּ לְמַחֵר כִּי כֹה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל חֲרַם בְּקֶרְבְּךָ יִשְׂרָאֵל לֹא תוּכַל לָקוּם לִפְנֵי אֵיבֶיךָ עַד הַסִּירְכֶם הַחֲרָם מִקְרַבְכֶם: (יהושע ז ג).⁴

שָׁמְעוּ מַלְכִּים הָאֲזִינוּ רִזְזִים אֲנֹכִי לַה' אֲנֹכִי אֲשִׁירָה אֲזַמְּרָה לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: (שופטים ה ג).⁵

¹ בתחילת הפרשה בעת שיעקב ירא מהמפגש עם עשו הוא פונה לקב"ה כאלוהי אבותיו, ככתוב: "וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֱלֹהֵי אָבִי אַבְרָהָם וְאֱלֹהֵי אָבִי יִצְחָק ה' הַאֲמַר אֵלַי שׁוּב לְאֶרֶץ וְלִמְלֻכְתְּךָ וְאֵיטִיבָה עִמָּךְ": (בראשית לב י), ומבקש לקיים את ההבטחה שניתנה לו בתחילת המסע בחלום הסולם, ככתוב בבראשית כה יג: "וְהִנֵּה ה' נֹצֵב עָלַי וַיֹּאמֶר אֲנִי ה' אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אָבִיךָ וְאֱלֹהֵי יִצְחָק הָאֶרֶץ אֲשֶׁר אָתָּה שֹׁכֵב עָלֶיהָ לְךָ אֶתְנַנֶּה וְלִזְרַעְךָ". בלשון זו הוא גם עונה בתקיפות ללבן הדולק אחריו, בראשית לא מב: "לֹלֵלִי אֱלֹהֵי אָבִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וַיִּצְחָק הִיא לִי כִי עָתָה רִיקָם שְׁלַחְתָּנִי וְכוּ' ". אך בפסוקים לעיל, לאחר שניצל מעשו ואולי גם בעקבות המפגש עם המלאך שבישר לו לפני זמנו ובאילוץ ששמו גם ישראל (ולפני שהקב"ה נותן לו שם זה, ראו דברי המלאך ליעקב בבראשית רבה עח ב: "אמר לו: עתיד הוא להגלות עליך בבית אל ולהחליף את שמך ואני עומד שם") ממהר יעקב לטבוע את הכינוי החדש לקב"ה: "אל אלוהי ישראל". האם נהג יעקב כשורה? האם היה זה מחווה ראוי ונכון או שמה מהלך פזיז ומוקדם מדי? לנושא זה הקדשנו כאמור **דף נפרד**. הפעם נתמקד באזכורים של "אלוהי ישראל" במקרא ובספרות חז"ל.

² בערוב ימיו של יעקב כשהוא מברך את נכדיו אפרים ומנשה, הוא מצרף את שמו לשמות אבותיו. ראו בתלמוד ירושלמי ברכות פרק אד הלכה ג (בראשית רבה סט ד) שפסוק זה משמש השלמה לשמונה עשרה הפעמים שבהם נזכרים שלושת האבות במקרא, שזה אחד מיסודות תפילת שמונה עשרה. ומדרש שכל טוב (בובר) על הפסוק מסיף וחותם: "ויקרא בהם שמי - שם טוב שיש בי, ושם אבותי - שם טוב שיצא באבותי. ומאן נינהו? אברהם ויצחק, שיהיו נקראים בני אברהם ויצחק ויעקב". בספר בראשית נוצר הביטוי "אלוהי ישראל" ונזכר רק פעם אחת. אך הביטוי חוזר וניעור בעוצמה רבה במקרא ובספרות חז"ל.

³ בספר שמות חוזר "אלוהי ישראל" מספר פעמים. פה, בעמידה הראשונה של משה ואהרון מול פרעה. אח"כ בשמות כד י בברית אגנות הדם: "וַיִּרְאוּ אֶת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וַתַּחַת רִגְלֵיוּ כְּמַעֲשֵׂה לְבַנְת הַסַּפִּיר וּכְעֵצֶם הַשָּׁמַיִם לְטָהֵר", בשמות לב כז בחטא העגל: "וַיֹּאמֶר לָהֶם כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל שִׁימוּ אִישׁ חֲרָבּוֹ עַל יָרְכוֹ עִבְרוּ וְשׁוּבוּ מִשְׁעַר לְשַׁעַר בְּמַחְנֶה וְהָרְגוּ אִישׁ אֶת אָחִיו וְכוּ' ". עוד בשמות לד כג בפרשת המועדים הקצרה: "שֶׁלֶשׁ פְּעָמִים בְּשָׁנָה יֵרָאֶה כָּל יְכוֹרְךָ אֶת פְּנֵי הָאָדָם ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל". בספר ויקרא אין שום אזכור של הביטוי, בספר במדבר פעם אחת בפרשת קרח, פרק טז פסוק ט: "הַמַּעֲט מִכֶּם כִּי הִבְדִּיל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֶתְכֶם מֵעַדַת יִשְׂרָאֵל לְהַקְרִיב אֶתְכֶם אֵלָיו לְעַבְדָּ אֶת עַבְדַּת מִשְׁפַּן ה' וְלַעֲמֹד לִפְנֵי הַעֲדָה לְשִׁרְתָם". ושוב דממה בספר דברים. משה לא נזקק כך נראה לביטוי זה.

⁴ בספר יהושע חוזר הביטוי "אלוהי ישראל" באופן בולט ונזכר 15 פעמים ולא נוכל למנות את כולם. כאן, בנפילה במלחמת העי הראשונה, בעקבות חטא עכן. ראו שם דברי יהושע לעכן: "בְּנֵי שָׁיִם נָא כְבוֹד לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְתֵן לּוֹ תוֹדָה וְהָגַד נָא לִי מַה עָשִׂיתָ" ותשובת עכן: "אֲמַנָּה אֲנֹכִי חָטֵאתִי לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְכִזַּאת וְכִזַּאת עָשִׂיתִי". פעם נוספת במעמד הר גריזים והר עיבל, ככתוב ביהושע ח ל: "אִזּוּ בְנֵהוּ יְהוֹשֻׁעַ מִזְבֵּחַ לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר עֵיבֶל" (ראו דברינו **ברית הר גריזים והר עיבל** בפרשת כי תבוא). ובסוף הספר, בכמעט-מלחמת-אחים בין שבטי עבר הירדן המזרחי והמערבי, פרק כב פסוק טז: "כֹּה אָמְרוּ כָּל עַדְת ה' מֶה הַמַּעַל הַזֶּה אֲשֶׁר מַעַלְתֶּם בְּאֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְשׁוּב הַיּוֹם מֵאַחֲרֵי ה' בְּבְנוֹתְכֶם לָכֶם מִזְבֵּחַ לְמִרְדָּכָם הַיּוֹם בַּה' ". כך גם בנאום הפרידה של יהושע בפרק כד: "וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֵל כָּל הָעָם כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּעֵבֶר הַנְּהַר יֵשְׁבוּ אַבְוֹתֵיכֶם מֵעוֹלָם תֵּרַח אָבִי אַבְרָהָם וְאַבִּי נַחוּר וַיַּעֲבְדוּ אֱלֹהִים אֲחֵרִים: ... וְעַתָּה הִסִּירוּ אֶת אֱלֹהֵי הַנְּכָר אֲשֶׁר בְּקֶרְבְּכֶם וְהִטּוּ אֶת לְבַבְכֶם אֵל ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל".

⁵ בספר שופטים נזכר הביטוי 6 פעמים. כך בשירת דבורה, וכך גם במלחמת יפתח, שופטים יא כא: "וַיִּתֵּן ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֶת סִיחוֹן וְאֶת כָּל עַמּוֹ בְּיַד יִשְׂרָאֵל וַיִּכּוּם וַיִּירַשׁ יִשְׂרָאֵל אֶת כָּל אֶרֶץ הָאֲמֹרִי יוֹשֵׁב הָאֶרֶץ הַהִיא". ובסוף הספר, בפרשת פילגש בגבעה, שופטים כא ג: "וַיֹּאמְרוּ לָמָּה ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל הִיתָה זֹאת בְּיִשְׂרָאֵל לְהַפְקֵד הַיּוֹם מִיִּשְׂרָאֵל שֶׁבֶט אַחַד". ראו דברינו **בין סדום לפילגש בגבעה** בפרשת וירא.

וַיַּעַן עָלַי וַיֹּאמֶר לְכִי לְשָׁלוֹם וְאֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל יִתְּנֵן אֶת שְׁלֹתְךָ אֲשֶׁר שְׁאַלְתָּ מֵעַמּוֹ: (שמואל א פרק א פסוק ז).⁶

וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר דָּבַר בְּפִיו אֶת דּוֹד אָבִי וּבִידוֹ מָלָא לְאָמֹר: (מלכים א ח טו).⁷

מִי בְכֶם מִכָּל עַמּוֹ יְהִי אֱלֹהֵיו עִמּוֹ וַיַּעַל לִירוּשָׁלַם אֲשֶׁר בֵּיהוּדָה וַיְבָנֵן אֶת בַּיִת ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל הוּא הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַם: (עזרא א ג).⁸

וַיִּקַּם יִשׁוּעַ בֶּן יוֹצָדָק וְאָחִיו הַכֹּהֲנִים וַיִּרְבְּבוּ בֶן שְׁאַלְתֵיאל וְאָחִיו וַיְבָנֵנוּ אֶת מִזְבֵּחַ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְהַעֲלוֹת עָלָיו עֹלוֹת כְּפִתּוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים: (עזרא פרק ג פסוק ב).⁹

לָךְ וְאֶסְפַּת אֶת זְקֵנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם נִרְאָה אֵלַי אֱלֹהֵי אֲבֹרָהִם יִצְחָק וַיַּעֲקֹב לְאָמֹר פְּקֹד פְּקֹדֵתַי אֶתְכֶם וְאֵת הָעָשׂוּי לְכֶם בְּמִצְרַיִם: (שמות ג טז).¹⁰

נְדִיבֵי עַמִּים נֶאֱסָפוּ עִם אֱלֹהֵי אֲבֹרָהֶם כִּי לְאֱלֹהִים מִגִּנֵי אֶרֶץ מֵאֵד נִעְלָה: (תהלים מז י).¹¹

מגילת תענית הסכוליון – סמל לאמונה

בתלתא בתשרי בטילת אדכרתא מן שטריא.¹² מפני שגזרה מלכות יון הרשעה שמד על ישראל ואמרו להם: כפרו במלכות שמים ואמרו אין לנו חלק באלהי ישראל ולא היו מזכירין שם שמים בפייהם. וכשתקפה יד בית חשמונאי

⁶ השימוש בביטוי "אלוהי ישראל" מצוי לא מעט גם בנביאים ראשונים. בספרי שמואל א ו-ב נזכר הביטוי 20 פעמים, בולט שם השימוש בשם זה בפי הפלשתים דווקא, בקשר לארון הברית ששבו ואח"כ נאלצו להחזיר, כשהם מכנים אותו: "ארון אלהי ישראל" (שמואל א פרקים ה, ו).⁶

⁷ שש פעמים נזכר הביטוי "אלוהי ישראל" בתפילת שלמה בחנוכת בית ראשון ו 16 פעמים במקבילות בדברי הימים א וב' בתיאור העלאת הארון לירושלים, ההכנות לבניין המקדש ותפילות דוד ושלמה שם. בסך הכל, נזכר הביטוי פעמים רבות בספרי מלכים א' וב' ובדברי הימים א' וב' המלווים את קורות עם ישראל בבית ראשון. לא נפקד ביטוי זה גם מספרי הנביאים: 13 בישעיהו, 49 בירמיהו (באופן בולט מעל כולם!), ועוד ביחזקאל וצפניה ולא נוכל כמוכן למנות את כולם. להוציא אזכור אחד בספר מלאכי ב טז, על גירושי הנשים: "כִּי שָׁנָא שְׁלַח אִמְרָה ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל", נראה שנביאים אחרונים בבית שני ממעטים להשתמש בביטוי זה.

⁸ גם בכתובים לא נפקד הביטוי "אלוהי ישראל" כאשר הבולט מכולם הוא ספר עזרא (10 פעמים). ראה גם עזרא ג ב בחידוש עבודת הקרבנות בימי שית ציון: "וַיְבָנֵנוּ אֶת מִזְבֵּחַ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְהַעֲלוֹת עָלָיו עֹלוֹת כְּפִתּוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים". בספר ויקרא, ובפרשת הקמת המשכן לא נזכר "אלוהי ישראל". עוד בכתובים, 6 פעמים בתהלים ובהם: "בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מִהָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם אֲמֵן וְאֲמֵן" (תהלים מא יד); ופעם אחת במגילת רות ב יב: "וְשֵׁלֶם ה' פְּעָלֶךָ וְתִהְיֶי מִשְׁכַּרְתְּךָ שְׁלָמָה מֵעַם ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר בָּאת לְחַסוֹת תַּחַת כְּנָפָיו". להשלמת המניין – 34 פעמים בספרי דברי הימים, ובהם הציווי של דוד לשלמה לבנות את בית המקדש, ככתוב: "וַיִּקְרָא לְשִׁלְמָה בְּנוֹ וַיְצַוְהוּ לְבָנוֹת בַּיִת לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל" (דברי הימים א כב ו) סוף דבר, נראה שהביטוי "אלוהי ישראל" שחידש יעקב אבינו קנה שבייתה נאה בספרי המקרא (קרוב למאתיים אזכורים), אולי במקביל ובהשפעת השם "ישראל".

⁹ חשוב לחזור ולהציף פסוק זה (שכבר נזכר בהערה הקודמת) בשל הצירוף "מזבח" עם "אלוהי ישראל", צירוף שיש לו מקבילה משולשת ברורה עם המזבח לאלוהי ישראל של פרשתנו ועם המזבח לאלוהי ישראל שבנה יהושע בכניסתו לארץ במעמד הר גריזים והר עיבל, כנזכר בהערה 4: "אִזְּ בְנֵהוּ יְהוֹשֻׁעַ מִזְבֵּחַ לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּהָר עֵיבָל". כל שלוש המזבחות לאלוהי ישראל קשורים לכניסה לארץ. יעקב בפרשתנו יצר את התקדים. סביר שיש כאן קשר סמוי עם "ארץ ישראל" (שלא נקראת כך מקדמת דנה ומאבקים רבים היו עליה עד שתזכה לשם זה): יעקב בחזרתו לארץ במפגש עם עשו, יהושע בעת כיבוש הארץ ושביו ציון בחזרתם מגלות בבל (בדגש על מקור הציווי "בתורת משה איש האלהים"). ואולי על רקע מזבחות אלה לאלוהי ישראל הקשורות בארץ, נוכל להבין את משמעות המזבח שהקימו שבטי עבר הירדן המזרחי על הירדן בעת שהם עוברים מזרחה חזרה לנחלתם (יהושע פרק כב) שאיננו לאלוהי ישראל – מזבח סתם על הירדן שבגינו כמעט יצאו שבטי ישראל למלחמה פנימית. ראו שוב דברי שאר השבטים לשבטי עבר הירדן, יהושע פרק כב פסוק טז: "פֹּה אָמְרוּ כָל עַדְת ה' מָה הַמַּעַל הַזֶּה אֲשֶׁר מַעֲלַתֶּם בְּאֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְשׁוּב הַיּוֹם מֵאֲחֵרֵי ה' בְּבָנוֹתְכֶם לְכֶם מִזְבֵּחַ לְמִדְבָּר הַיּוֹם בְּה'".

¹⁰ חזרנו לספר שמות. האם נוכל להעמיד את "אלוהי אברהם" (לבד, בלי החיבור עם יצחק ויעקב) כנגד "אלוהי ישראל"? מסתבר שלא. ברוב המכריע של המקרים, נזכר "אלוהי אברהם" ביחד עם יצחק (או ישחק) ויעקב. כך כאן כשמשה בא לבשר לבני ישראל במצרים את בשורת הגאולה, וכך גם כמה פסוקים קודם לכן בהתגלות בסנה, שמות ג טז: "לָךְ וְאֶסְפַּת אֶת זְקֵנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם נִרְאָה אֵלַי אֱלֹהֵי אֲבֹרָהִם יִצְחָק וַיַּעֲקֹב לְאָמֹר פְּקֹד פְּקֹדֵתַי אֶתְכֶם וְאֵת הָעָשׂוּי לְכֶם בְּמִצְרַיִם" (ראה מדרש שמות רבה ג א המתאר איך התפתה משה שהיה אז "טירון לנבואה" לחשוב שגם אביו נמנה עם האבות: "שמח משה ואמר הא אבא נמנה עם האבות ולא עוד אלא שהוא גדול שנזכר תחילה"). כך גם במלכים א יח לו, בדברי אליהו בהר הכרמל: "וַיְהִי בַעֲלוֹת הַמִּנְחָה וַיִּגַּשׁ אֵלָיו הַנְּבִיא וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהֵי אֲבֹרָהִם יִצְחָק וַיִּשְׂרָאֵל הַיּוֹם יִדְעֶה כִּי אִתָּה אֱלֹהִים בְּיִשְׂרָאֵל", וכך גם בדברי הימים א כט יח ובדברי הימים ב ו, תמיד השלישייה: "אלוהי אברהם יצחק ויעקב" או "אלוהי אברהם" או "יצחק" לעצמם?

¹¹ הנה מצאנו "אלוהי אברהם". ראה גמרא סוכה מט ע"ב שמצוטט פסוק זה לשבח של אברהם שנקרא "נדיב", אך שואלת: "אלהי אברהם ולא אלהי יצחק ויעקב?" ותשובתה היא: "אלהי אברהם שהיה תחילה לגרים". ורש"י על הפסוק בתהלים: "עם אלהי אברהם - שהיה נדיב לב הראשון תחילה לגרים עתה נודע כי לאלהים מגיני ארץ היכולת בידו להיות למגן על כל הבוטחים בו". וכבר קדם הפסוק בבראשית כו כד, דברי הקב"ה ליצחק: "וַיִּרְא אֱלֹהֵי ה' בְּלִילָה הוּא וַיֹּאמֶר אֲנִכִי אֱלֹהֵי אֲבֹרָהִם אָבִיךָ אֵל תִּירָא כִּי אֶתְּךָ אָנֹכִי וּבְרַכְתִּיךָ וְהִרְבִּיתִי אֶת זְרַעְךָ בְּעֵבוֹר אֲבֹרָהֶם עֲבָדִי", אבל כל זה מסיבות ברורות. "אלוהי יצחק" בנפרד לא מצאנו כלל, אולי הפסוק בידידת יעקב למצרים, בפרשת ויגש, בראשית מו א: "וַיִּסַּע יִשְׂרָאֵל וְכָל אֲשֶׁר לוֹ וַיָּבֵא בְּאֶרֶץ שֶׁבַע וַיִּזְבַּח זִבְחִים לְאֱלֹהֵי אֲבֹיו יִצְחָק". ראה גם "פחד יצחק" בדברי יעקב ללבן בסוף פרשת ויצא. אבל גם זה מסיבות ברורות. סוף דבר, אם בנוסח תפילותינו אנו מורגלים בביטוי הכורך את שלושת האבות ביחד: אלוהי אברהם, יצחק ויעקב; במקרא, הביטוי "אלוהי ישראל" בולט באופן ברור ומעיד על יעקב כאבי האומה. ננסה להתחקות מעט אחרינו במדרש ולא נוכל אלא להביא מעט "כמלוא פי גד".

¹² בג' בתשרי בטלה אזכרת שם ה' בשטרות.

התקינו שיהו כותבין שם שמים בשטרות. וכך היו כותבין: בשנת כך וכך ליוחנן כהן גדול דהוא כהן לאל עליון. וכששמעו חכמים בדבר אמרו: וכי מזכירין שם שמים בשטרות? למחר זה פורע את חובו וקורע את שטרו ונמצא שם שמים מוטל באשפה ובטלום. ואותו היום עשאוהו יום טוב.¹³

מסכת ברכות פרק ז משנה ג – בברכת המזון

כיצד מזמנין? בגי' אומר: נברך.¹⁴ ... בעשרה אומר: "נברך לאלהינו". ... במאה אומר: "נברך לה' אלהינו" ...¹⁵ באלף אומר: "נברך לה' אלהינו אלהי ישראל אלהי הצבאות וישב הכרובים על המזון שאכלנו". ... כך עונין אחריו: "ברוך ה' אלהינו אלהי הצבאות וישב הכרובים על המזון שאכלנו".¹⁶

בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מְהֵעֹלָם וְעַד הָעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן: (תהלים מא יד).¹⁷

תוספתא מסכת תענית (ליברמן) פרק א הלכה יא – בבית המקדש

במקדש מה הן אומרים: "ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם". ואין עונין אמן במקדש.¹⁸ מנין שאין עונין אמן במקדש? שנאמר: "קומו וברכו את ה' אלהיכם וגו'" (נחמיה ט ה).¹⁹ מנין על כל ברכה וברכה ועל כל תהילה ותהילה? שנאמר: "ומרום על כל ברכה ותהילה" - על כל ברכה - ברכה ועל כל תהילה - תהילה.²⁰

תוספתא מסכת חגיגה (ליברמן) פרק ב הלכה א – במעשה מרכבה

¹³ לעצם הנושא של חידוש האזכרות בשטרות או ביטולם והאם עשון יום טוב על החידוש או על הביטול, ראה דיון בספר מגילת תענית לורד נעם עמוד 235, ובגמרא ראש השנה יח ע"ב. אותנו מעניין כאן הביטוי "כפרו במלכות שמים ואמרו אין לנו חלק באלהי ישראל". ראה בדומה בראשית רבה ב ד פרשת בראשית: "וחושך זה גלות יון שהחשיכה עיניהם של ישראל בגזירותיהן שהיתה אומרת להם, כתבו על קרן השור שאין לכם חלק באלהי ישראל". עוד על כפירה באלוהי ישראל ראו בהלכה, בבא מציעא עא ע"א שמי שמלוה בריבית כותבין עליו: "פלוגי זה כפר באלהי ישראל" (כך גם ביורה דעה סימן קס). ובאגדה, סנהדרין קב ע"ב שאחאב שהוא מאותם שאין להם חלק בעולם הבא: "כתב על דלתות שמרון: אחאב כפר באלוהי ישראל, לפיכך אין לו חלק באלוהי ישראל". עוד על כפירה באלוהי ישראל, ראו ברכות סג ע"ב בניסיונות לקבוע את לוח השנה מחוץ לארץ.

¹⁴ "נברך שאכלנו משלו". היום נהוג שהמזמן מקדים ואומר: "רבותי נברך", אבל זה איננו אלא הזמנה לזימון והכנה למצווה (הערות הגר"ש אלישיב מסכת ברכות דף מט עמוד ב), בדומה ל"הנני מוכן ומזומן לקיים מצווה וכו'".

¹⁵ השמטנו את הדין של "שלושה והוא" (סה"כ 4), "עשרה והוא" (11), "מאה והוא" (101) שבהם לכאורה הם יכולים לזמן בלי המזמין ולכן בכלם הוא אומר "ברכו" ולא "נברך". והגמרא ברכות מט ע"ב כבר מעירה שאפשר גם "ברכו" ולשון "נברך" עדיפה.

¹⁶ זו שיטת ר' יוסי הגלילי "לפי רוב הקהל הן מברכין" (המספרים שהוא נוקט קצת דמיוניים, אולי בטיש של חסידים או בסדר פסח המרכזי בצבא ...). שיטת ר' עקיבא היא שמעשרה ומעלה תמיד אותו נוסח: "מה מצינו בבית הכנסת? אחד מרובין ואחד מועטין אומר ברכו את ה' רבי ישמעאל אומר ברכו את ה' המבורך". התמקדנו בשיטת ר' יוסי הגלילי לפי שהוא משלב את "אלוהי ישראל" בציבור של אלף איש ומעלה. יגענו ולא מצאנו מה טעם מטבע הלשון "אלוהי ישראל" בברכת המזון של אלף איש ומעלה (קשור לברכה של מי שרואה הרבה "אוכלוסי ישראל"? ברכות נח ע"א). חזרנו לפיכך למקרא ומצאנו פסוקים לא מעטים עם "ברוך אלוהי ישראל" שאולי הם ישפכו אור על ברכה מיוחדת זו (שאיננה נוהגת להלכה כי אנו פוסקים כר' עקיבא ולא כר' יוסי הגלילי).

¹⁷ כך גם בתהלים קו מח: "בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מִן הָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם וְאָמֵן כָּל הַיּוֹם וְאָמֵן הַלְלוּ יְהוָה" ובמקבילה בדברי הימים א טז לו (תפילת דוד בעת העלאת הארון לעיר דוד: "בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מִן הָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם וְאָמֵן כָּל הַיּוֹם וְאָמֵן הַלְלוּ יְהוָה" ... עוד בדברי הימים א כט י (תפילת דוד בהכנות לבניין המקדש): "וַיְבָרֶךְ דָּוִד אֶת ה' לְעֵינָיו כָּל הַיּוֹם וַיֹּאמֶר דָּוִד בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲבִינוּ מֵעוֹלָם וְעַד עוֹלָם". וקדמה לכולם ברכתו לאביגיל, שמואל א כה לב: "וַיֹּאמֶר דָּוִד לְאַבְיָגַל בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר שְׁלַחָךְ הַיּוֹם הַזֶּה לְקָרְאֵתִי". אם לא ישפכו פסוקים אלה אור על ברכת המזון במדרש לעיל, וודאי שיתקשרו למדרש שלהלן.

¹⁸ ושלא כפסוקים שבתהלים ודברי הימים המובאים בהערה הקודמת, שם נאמר במפורש שהעם עונה אמן. במקדש

¹⁹ ראו הפסוק המלא שחשוב גם להמשך הדרשה: "וַיֹּאמְרוּ הַלְוִיִּם יִשׁוּעַ וְנֶדְמִיָּאל בְּנֵי חֲשַׁבְנִיָּה שְׂרָבְיָה הוֹדִיָּה שְׁבַנְיָה פְתַחְיָה קוּמוּ בְּרַכּוּ אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם מִן הָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם וַיְבָרְכוּ שֵׁם כְּבוֹדָךְ יְיָ וְיִמְרוֹמֵם עַל כָּל בְּרָכָה וְתִהְיֶה".

²⁰ בבית המקדש לא היו אומרים אמן אחר הברכות (אילו ברכות?), ראו נושא זה גם בתוספתא ברכות פרק ו, בבלי ברכות סג ע"א ובירושלמי ברכות ט ה. וכאן מדובר בשש הברכות שמתווספות לתפילת עמידה בתענית ציבור. ראו בהמשך התוספתא שם: "על הראשונה הוא אומר: ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך גואל ישראל והן עונין אחריו ברוך שם כבוד מלכותו וגו' ... על השנייה הוא או' ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך זוכר הנשכחות והן עונין אחריו ברוך שם כבוד מלכותו". ראה דברינו **ברוך שם כבוד מלכותו** בפרשת ויחי. מדוע "אלוהי ישראל" במקדש? אולי בגלל הקשר המיוחד ליעקב. ראו מדרש תהלים (שוחר טוב; בובר) מזמור פא: "משל למלך שהיה לו ג' אוהבים וביקש לבנות לו פלטין. הביא לראשון ואומר לו: מבקש אני לבנות פלטין, אמר ליה אותו אוהבו: זכור אני שהיה הר תחילה. קורא לאוהבו שני ואמר לו: מבקש אני לבנות לי פלטין, אמר לו: זכור אני שהיה מתחילה שדה. קורא לאוהבו שלישי ואמר: רוצה אני לבנות לי פלטין, אמר ליה: זכור אני שהיה מתחילה פלטין. אמר ליה: חייך שאני בונה אותו וקורא אותו על שמך. כך אברהם ויעקב היו אוהבים להקב"ה. אברהם קרא לבית המקדש הר, שנאמר: בהר ה' יראה (בראשית כב יד). יצחק קראו שדה, שנאמר: ראה ריח בני כריח שדה (שם כז כז). יעקב קראו בית עד שלא נבנה, שנאמר: אין זה כי אם בית אלהים (שם כח יז), אמר ליה הקב"ה: חייך, אתה קראתו בית עד שלא נבנה, ואני קורא אותו על שמך, שנאמר: לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב (ישעיה ב ג)".

אין דורשין בעריות בשלושה אבל דורשין בשנים, ולא במעשה בראשית בשנים אבל דורשין ביחיד, ולא במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו.²¹

מעשה ברבן יוחנן בן זכיי שהיה רכוב על החמור והיה ר' לעזר בן ערך מחמיר אחריו. אמר לו: רבי, שנה לי פרק אחד במעשה מרכבה. אמר לו: לא כך אמרתי לך מתחילה שאין שונין במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו. אמר לו: מעתה ארצה לפניך.²² אמר לו: אמור. פתח ר' לעזר בן ערך ודרש במעשה מרכבה. ירד רבן יוחנן בן זכיי מן החמור ונתעטף בטליתו וישבו שניהם על גבי האבן תחת הזית והרצה לפניו.²³ עמד ונשקו על ראשו ואמר: ברוך ה' אלהי ישראל אשר נתן בן לאברהם אבינו שידוע להבין ולדרוש בכבוד אביו שבשמים ...²⁴

באבות דרבי נתן נוסח א פרק ג – בצדקה

מעשה בחסיד אחד שהיה רגיל בצדקה. פעם אחת הלך וישב בספינה בא הרוח וטבע ספינתו בים. ראהו רבי עקיבא ובא לפני בית דין להעיד על אשתו להינשא. עד שלא הגיע עת לעמוד, בא אותו האיש ועמד לפניו. א"ל: אתה הוא שטבעת בים? א"ל: הן. - ומי העלך מן הים? א"ל: צדקה שעשיתי היא העליתני מן הים. א"ל: מאין אתה יודע? א"ל: כשירדתי למעמקי מצולה שמעתי קול רעש גדול מגלי הים שזו אומר לזו וזו אומר לזו: רוצו ונעלה את האיש הזה מן הים שעשה צדקה כל ימיו. באותה שעה פתח ר' עקיבא ואמר: ברוך אלהים אלהי ישראל שבחר בדברי תורה ובדברי חכמים שדברי תורה ודברי חכמים קיימין הם לעולם ולעולמי עולמים, שנאמר: "שלח לחמך על פני המים כי ברוב הימים תמצאנו" (קהלת י"א א), ועוד כתב: "וצדקה תציל ממות" (משלי י ב).²⁵

מסכת נדרים דף כב עמוד ב – שבועה ב"אלוהי ישראל"

אמר ר' אסי: אין נזקקין לאלהי ישראל, חוץ מקונם אשתי נהנית לי שגנבה את כיסי ושהכתה את בני, ונודע שלא גנבה ושלא הכתו.²⁶ ההיא דאתאי לקמיה דרב אסי, אמר לה: במאי נדרת? - באלהי ישראל. אמר לה: אי נדרת במוהי שהיא כינוי בעלמא מזדקיקנא לך, השתא דלא נדרת במוהי אלא באלהי ישראל לא מזדקיקנא לך. ... אמר רבא א"ר נחמן, הלכתא: פותחין בחרטה, ונזקקין לאלהי ישראל.²⁷

שבת שלום

²¹ ראה דברינו [מעשה מרכבה](#) בחג השבועות. ראו גם [דורשין או לא דורשים במעשה בראשית](#) בפרשת בראשית.

²² ר' אלעזר בן ערך אומר לרבן יוחנן בן זכיי אני יכול לדרוש לפניך במעשה מרכבה, אני כבר חכם ומבין. והוא אומר לו: דרוש.

²³ בנוסח המובא בגמרא חגיגה יד ע"ב מודגש שלפני שר' אלעזר התחיל בדרשה: "מיד ירד רבן יוחנן בן זכאי מעל החמור, ונתעטף וישב על האבן תחת הזית. אמר לו: רבי, מפני מה ירדת מעל החמור? אמר: אפשר אתה דורש במעשה מרכבה, ושכינה עמנו, ומלאכי השרת מלוין אותנו, ואני ארכב על החמור?".

²⁴ לא באנו לדון כאן במעשה מרכבה ואף לא בנייתוח סיפור זה לעומק, רק כאן בברכת "ברוך אלוהי ישראל" מפי רבי יוחנן בן זכאי לגדול תלמידיו (אבות ב ח) שידוע לדרוש במעשה מרכבה. מה הקשר של מעשה מרכבה ל"אלוהי ישראל" דווקא? אולי מאמר בראשית רבה מזו: "ויעל אלהים מעל אברהם, אמר ריש לקיש: האבות הן הן המרכבה שנאמר: ויעל אלהים מעל אברהם, ויעל מעליו אלהים (בראשית כח) והנה ה' נצב עליו". וחידושי מהרש"א על הדף מוסיף: "ואמר ברוך כו' שנתן בן לאברהם אבינו כו' ויחסו כאן לאברהם כמו שאברהם נתן לבו מעצמו לחקור על אמונה זו במעשה מרכבה ובמעשה בראשית כמבואר בספר יצירה המיוחס לאברהם אבינו כך ר"א בן ערך יודע מעצמו להבין לחקור וכו'". וכל המחכימו עוד בעניין זה יבורך בכל מילי דמיטב.

²⁵ וברוך אלוהי ישראל שמנע ברגע האחרון התרת אשת איש לשוק ע"ס עדותו של רבי עקיבא. ראו סיפור דומה בתוספתא יבמות יד ה בדין מים שאין להם סוף, וכן במסכת כלה פרק א הלכה טז על רבי עקיבא שידע לכוון את ההלכה עד "שהוביש את רבותיו" ואמר עליו חבריו: "באותה שעה אמרו: ברוך י"י אלהי ישראל שגילה סודו לר' עקיבא בן יוסף".

²⁶ אין מתירין שבועה או נדר שנדרו או נשבעו בשם "אלוהי ישראל", חוץ ממקרים מיוחדים שברור שזו שבועה או נדר של טעות או משהו בלתי סביר כלשון חז"ל: בטלה דעתו אצל כל אדם".

²⁷ שבועה בשם אלוהי ישראל היא שבועה חמורה ביותר ונחלקו בה ר' אסי מחד גיסא ורבא בשם רב נחמן מאידך גיסא, אם ניתן להתחרט עליה ולהתירה. להלכה נפסק ברמב"ם הלכות שבועות פרק ו הלכה ח: " ... ואפילו נשבע בשם המיוחד בה' אלהי ישראל וניחם הרי זה נשאל על שבועתו ומתירין לו וכו' ". כך גם בבית יוסף יורה דעה סימן רל כרב נחמן, אבל יש מגבלות ונראה שהיתר זה איננו פשוט (ראו אורח הלכה בשטיינזלץ, ספר החינוך מצוה תו). אך אם נחזור לגמרא נדרים, ראו שם בדף ח ע"א שניתן ואף ראוי להישבע לקיים מצווה: "מנין שנשבעין לקיים את המצוה? שנאמר: נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך ... ואמר רב גידל אמר רב: האומר אשכים ואשנה פרק זה, אשנה מסכתא זו - נדר גדול נדר לאלהי ישראל". שם גם הדיון בנושא שבועה לקיים מצווה. עוד מצאנו שבועה בביטוי "אלוהי ישראל" בפרשת הגבעונים בספר יהושע, שבועה שנשבעו להם נשיאי העדה, ככתוב ביהושע ט יח-יט: "ולא הכוים בני ישראל כי נשבעו להם נשיאי העדה בה' אלהי ישראל וילנו כל העדה על הנשיאים: ויאמרו כל הנשיאים אל כל העדה אנחנו נשבענו להם בה' אלהי ישראל ועתה לא נוכל לנגוע בהם". גם דוד נשבע לבת שבע ב"אלוהי ישראל", מלכים א א ל: "כי פאשר נשבעתי לך בה' אלהי ישראל לאמר כי שלמה בנך ימלך אחרי והוא ישב על פסאי תחתך כי פן אעשה היום הזה" (נשבעתי" - "בת שבע"). וזה נושא מורכב שצריך עיון ודיון אצל בעלי ההלכה.

